

УДК 378:34(477)

**ОКРЕМІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Смульська А. В.,

старший викладач
кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: У статті наголошено на престижності юридичної професії у всі часи; зазначено на необхідності чіткої цілеспрямованої державної політики в сфері реформування вищої юридичної освіти, приведення її у відповідність до вимог сучасності та положень Болонської декларації; виділено низку проблем на шляху вдосконалення та розвитку сучасної української юридичної освіти.

Ключові слова: вища юридична освіта, юристи, правознавство, вищий навчальний заклад.

Аннотация: В статье отмечена престижность юридической профессии во все времена; указана необходимость четкой целенаправленной государственной политики в сфере реформирования высшего юридического образования, приведение ее в соответствие с требованиями современности и положений Болонской декларации; выделен ряд проблем на пути совершенствования и развития современного украинского юридического образования.

Ключевые слова: высшее юридическое образование, юристы, правоведение, высшее учебное заведение.

Annotation: The article emphasized the prestige of the legal profession at all times, clearly stated the need for targeted public policy in the reform of legal education, bringing it into line with the present and the Bologna Declaration, highlighted a number of challenges to the improvement and development of modern Ukrainian legal education.

Key words: law degree, lawyers, law, higher education.

Юридична наука – одна з найстаріших суспільних наук. Слово «юрист» походить від латинського «*ius*» – право; «*iurisprudentia*» – це знання про право. Сам інститут юриспруденції зародився ще у добу античності. Саме з тих часів юриспруденція отримала могутній поштовх та почала розвиватися як світське знання. Отже, професія юриста завжди була престижною та цікавою. У незалежній Україні юридична освіта користується незмінно високим попитом. Навчальні юридичні заклади головних центрів країни (Київ, Харків, Львів, Одеса, Донецьк) виявилися здатними зберегти й примножити здобутки юридичної освіти та науки. Випускники цих закладів успішно працевлаштовуються, на них є попит, що свідчить про високий рівень їх підготовки. Крім того, зростає кількість наукових заходів, програм обмінів. Студенти нині мають більше можливостей навчатися за кордоном, зокрема, за магістерськими програмами. На сьогодні провідні навчальні заклади мають добре укомплектовані бібліотеки, комп'ютерні класи, різні практичні лабораторії, центри практичної підготовки.

Однак, як це не прикро, слід відмітити, що попри всю вагомість та значимість ролі юриста в сучасному суспільстві, на даний момент в Україні існує чимало проблем у цій сфері. Передовсім фактично відсутня чітка цілеспрямована державна політика в сфері реформування вищої юридичної освіти, приведення її у відповідність до вимог сучасності та положень

Болонської декларації. Ті реформи в галузі вищої юридичної освіти, що відбуваються в нашій країні на даний час, спрямовані переважно на приведення зовнішньої форми освіти у відповідність до європейських стандартів та вимог. Що ж до змісту вищої юридичної освіти, то він залишається майже незмінним, оскільки реформи в цьому напрямку відбуваються дуже повільно. У той час, як більшість провідних країн світу в системі вищої юридичної освіти вже давно перейшли до інноваційної моделі, в Україні і досі залишається незмінною пострадянська система підтримуючої освіти. Докорінно змінити сутність вищої юридичної освіти в Україні можна лише шляхом послідовного цілеспрямованого впровадження інноваційної моделі освіти, і саме ця ідея має лягти в основу нової концепції розвитку юридичної освіти на найближчі роки.

На думку багатьох юристів – науковців і практиків – можна виділити низку проблем на шляху вдосконалення та розвитку сучасної української юридичної освіти.

Перше, на що слід звернути увагу – це державні стандарти вищої юридичної освіти. Йдеться передусім про необхідність узгодження української системи вищої юридичної освіти з європейськими та світовими стандартами. Відповідно до вимог таких стандартів слід сформувати новий зміст вищої юридичної освіти шляхом проведення відповідних організаційних заходів, пов'язаних з реалізацією змісту освіти через кадрове та навчально-методичне забезпечення, матеріально-технічну базу, систему

доступу та діагностику знань. Прийняття нових Державних стандартів вищої юридичної освіти могло б забезпечити умови та відповідальність за надання якісних освітніх послуг відповідно до вимог цих стандартів.

При цьому, також доцільно було б розвивати міжнародні зв'язки в юридичній освіті, пов'язані з розробкою навчальних програм та інших компонентів освіти, спрямованих на інтеграцію юридичної освіти в світовий освітнянський простір.

Друге, – потребує також вирішення питання щодо надмірного стихійного розвитку юридичних навчальних закладів в Україні. Їхня кількість збільшується, проте це зовсім не означає, що всі вони здатні готувати юристів високого рівня. Якість освіти в Україні сьогодні значно відстає від глобальних тенденцій розвитку суспільства. Дедалі більше проявляється така серйозна проблема як недостатня відповідність освітньої юридичної сфери характеру і змісту українських реформ. Головне завдання полягає у постійній адаптації змісту вищої юридичної освіти через освітні і професійні програми до потреб суспільства. Здавалося б, маємо багато юристів, проте фахова підготовка багатьох з них – під питанням. Це наслідок зниження вимог до ліцензування та акредитації вищих навчальних закладів, які слід підвищити. Потрібно не просто реформувати систему вищої юридичної освіти, а змінити її зміст, виробити державну концепцію підготовки юристів в Україні.

Одним з ефективних шляхів втілення в життя заходів щодо впровадження інноваційної моделі освіти могло б стати впровадження єдиної Державної концепції розвитку вищої юридичної освіти України на найближчі роки.

Третє, – спостерігається проблема підготовки юристів відомчими навчальними закладами. Юристів повинні готувати фахові навчальні заклади. Нині маємо невиправдану ситуацію, яку важко уявити в цивілізованому світі: юристів готують у поліцейських академіях, ВНЗ, що перебувають у підпорядкуванні МВС, технічних і педагогічних освітніх установах, що просто суперечить традиції та логіці підготовки правників.

Четверте, – є певна проблема, що стосується практичної реалізації здобутих юридичних знань у вищому навчальному закладі. Сьогодні більшість вищих навчальних закладів не покладають на себе зобов'язань у працевлаштуванні. Сучасний студент повинен мати розуміння того, що теоретичні знання – лише основа для роботи, а для успішної роботи потрібно уміти їх застосовувати. Навички застосування знань служать засобом забезпечення інтересів і влади, і працедавця, і клієнта, і суспільних інтересів. Отже, юрист повинен не лише знати, який закон застосовний до тієї або іншої ситуації, але і уміти розібратися, перш за все, в самій ситуації, щоб уміло привести свого клієнта до бажаної мети. При цьому суть юридичної освіти повинна полягати не тільки у тому, щоб штучно подати ті чи інші дисципліни, а створити таку систему, яка формувала б світогляд, і зокрема правову культуру людини, щоб вона була інтелектуально багатою та дотримувалася християнських ідеалів та норм моралі.

П'яте, – потребує також уваги якість науково-педагогічних кадрів, що відіграє визначальну роль в

умовах трансформації суспільства до нових соціально-економічних відносин. Завдання, які виконують юридичні вищі навчальні заклади, мають високий рівень складності, а це вимагає від науково-педагогічного персоналу не лише високого рівня компетентності, а й волі займати передові позиції. Політика забезпечення якості потребує створення ефективної системи відбору науково-педагогічних кадрів на основі їх здібностей і вміння здійснювати навчально-виховний процес. Велике значення у реалізації політики якості має система управління службовою кар'єрою викладачів, визнання їх соціального статусу і фінансове забезпечення цього статусу. Якість викладацького персоналу також дедалі більше залежатиме від його реакції на радикальні зміни у сфері інформатизації та технологізації навчального процесу. В сучасних умовах необхідно широко використовувати можливості нових інформаційних і комунікаційних технологій, реалізовувати новаторські концепції та методи. З огляду на нинішню фінансову скруту в Україні це складне завдання. Воно полягає у забезпеченні вузів сучасною комп'ютерною технікою і створенні на базі провідних юридичних закладів системи перепідготовки та підвищення кваліфікації викладачів щодо застосування в навчальному процесі інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Шосте питання, що потребує розгляду та вирішення – це відсутність системних змін у системі підготовки науковців. Архаїчність системи призводить, окрім інших факторів, до старіння наукових кадрів, так званого «відтоку» таких кадрів за кордон, відсутності у молоді можливостей отримання робочого місця, які відповідають кваліфікації. Потрібно забезпечити аспірантів і докторантів робочими місцями та поважним соціальним пакетом, щоб утримало б їх від бажання виїхати за кордон. Потрібні інноваційні програми, проведення змін у системі контролю якості та адміністрування процесом підготовки науковців, необхідно розробити нові спеціальні програми розвитку академічного середовища, нові системи підготовки і навчання кадрів [1].

Сьоме, – проблема якості наданих знань. Через «невгасний попит» на юридичні професії не тільки кожен студент прагне здобути цю професію, але й кожен ВНЗ прагне її надати. І тому шаленими темпами за роки незалежності збільшувалась кількість ВНЗ, які починали працювати в цьому секторі освітнянських послуг. Це і породило основну проблему – проблему надання якісної юросвіти (в Україні понад 200 ВНЗ готують юристів, для прикладу, в Німеччині – 44).

Восьме, – проблема змісту освіти. На тлі питань щодо проблем організації та комерціалізації освіти, одне питання залишається майже в стороні – питання «юридизації» юросвіти. Є потреба сьогодні перенести акценти, насамперед, на підготовку спеціаліста в сфері юриспруденції. Він має бути висококваліфікованим юристом, який в змозі фахово вирішувати поставлені перед ним завдання.

Час спрямовувати свої зусилля на формування висококваліфікованих спеціалістів у сфері юриспруденції, які мають системні глибинні знання в галузі юриспруденції, мають достатні навички у

практичній підготовці та можуть самостійно вирішувати покладені на них завдання. Прийшов час готувати юристів, а не випускників з юридичними дипломами.

Це питання можна вирішити, в першу чергу, запропонувавши суспільству узаконений державний стандарт освіти зі спеціальності «Правознавство». Формуючи такий стандарт важливо чітко визначити перелік необхідних дисциплін. В радянський період, наприклад, юристам читали 13 основних юридичних дисципліни, на сьогодні ж середня кількість юридичних дисциплін на юридичних факультетах становить 50-60. Це не нормально, адже призводить до подрібнення великих системних курсів, дублювань і паралелізму при вивчення тих чи інших тем, введення низки вузьких, затеоретизованих і непотрібних спецкурсів. Вища школа має із особистості формувати особистість-фахівця. Саме тому в наукових публікаціях РФ, України, Білорусії, Казахстану та інших держав порушується серйозне питання про доцільність формування необхідних студенту знань із загальноосвітніх дисциплін у процесі читання спеціалізованих юридичних предметів (наприклад, загальні економічні знання можна поглиблювати через курси цивільного, фінансового, банківського права, історичні – через історію держави та права тощо), або через запровадження юридично спрямованих загальноосвітніх курсів (наприклад, «філософія права», «соціологія права», «етика права» тощо).

Дев'яте, – проблема як навчати. Слід забезпечувати спадковість знань при побудові курсів. Зокрема, не можна нехтувати фундаментальними теоретичними знаннями, які повинні читатись як обов'язкові, а не факультативні. На їх основі повинні розглядатись базові загальні курси конституційного права, цивільного права, адміністративного права, кримінального права, вивчення яких вважаємо доцільним запроваджувати вже з другого семестру. Адже складається парадоксальна ситуація, за якої, як зазначав академік В. І. Андрейцев, студент юридичного факультету не відчуває професійного навантаження на першому курсі. Після цього слід запроваджувати вже викладання спеціальних предметів, які ґрунтуються на засадах загальних предметів (земельне, екологічне, аграрне, сімейне право, процесуальні права тощо). І тільки на цьому всьому повинні ґрунтуватись спеціальні курси. Однак, що стосується спеціальних курсів, то вони мають формуватись більш ретельно, враховуючи особливості побудови загальних курсів. Потрібно не повторювати окремі курси, а спрямовувати зусилля на те, аби засвоєння знань було комплексним, системним і поглибленим. Слід змінити підхід до викладання юридичних дисциплін. Адже на сьогодні, відслідковуючи останні тенденції по сучасних підручниках, слід відзначити, що ВНЗ, викладаючи ті чи інші дисципліни, намагаються йти шляхом спрощення, перетворюючи підручники у фактичні коментарі зібраного законодавства. Правий був професор Є. О. Суханов, який стверджував: слід почати викладати у ВНЗ «правознавство», а не «закозознавство». І саме цей напрямок на сьогодні в Україні занепадає. Викладачу фактично

немає де здійснити обмін досвідом з викладання власного предмета. В Україні за останні роки не було проведено жодного семінару щодо проблем методики викладання тієї чи іншої юридичної дисципліни. Слід звернути увагу на рівень навчально-методичних матеріалів, підручників, посібників. Адже в Україні, попри значний розвиток видавничої справи, доволі невисокий коефіцієнт гарних системних підручників. Все або перепис, або переклад – тенденція примітивізації. Як зазначив академік Б. Н. Топорнін, «підручників стало більше, ніж викладачів предмета». Книжкову продукцію заповнили книги, типу «до екзамену за одну ніч». З огляду на це, є пропозиція формувати та стимулювати конкурсний відбір на друк підручників. Друга проблема – відсутність фундаментальних наукових розробок, системних монографій. Дисертації стають все більше «прикладними», «неавторськими». Для порівняння сьогодні можна взяти автореферати радянського періоду та сучасні. В назвах навіть присутні пунктуаційні та орфографічні помилки.

Десяте, – проблема входження України у Болонський процес, що переважно стосується питань організації навчального процесу. Водночас практично поза увагою залишається те, що у самій Болонській декларації мова йде не лише про організацію вищої освіти, але й про організацію наукової діяльності. І через це нам видається особливо важливим порушити ті питання, які можуть виникнути у сфері наукової діяльності: проблема відсутності системної державної політики у сфері наукових досліджень у вищих навчальних закладах. На наше переконання, саме вищі навчальні заклади є тим невикористаним потенціалом, який повинен сформувати основу «наукової розбудови» держави. І на цьому шляху доволі важливим є формування відповідних правових шкіл, які, ґрунтуючись на високих досягненнях у освітянському процесі, могли би забезпечити спадковість у підготовці кадрів через мережу аспірантур та докторантур. І лише здійснивши моніторинг «наукових шкіл» в Україні, ми зможемо вибудувати логічну систему розвитку наукової діяльності в державі. Визначивши систему та плани загальної наукової діяльності, нам потрібно встановити чітку систему в з'ясуванні ефективності наукових досліджень. При цьому нам слід відмовитись від формалізації щодо визначення ефективності впровадження тих чи інших результатів наукової діяльності. Ефективність наукового дослідження, здебільшого, повинна ґрунтуватись на можливості «ефективного продажу» даного наукового дослідження і його подальшому використанні. Крім цього, ми вважаємо за доцільне відмовитись від гонитви за кількістю наукових праць та друкованих аркушів. Більш перспективним видається перехід на загальноєвропейські критерії оцінки ефективності наукових досліджень через уведення «індексу цитованості». Тісно з цим пов'язана проблема мови наукових досліджень. Вочевидь, окрім проблеми розвитку державної мови потрібно вирішити й проблему «мовної закритості» від наукових шкіл країн пострадянського простору та Європи. Це питання, на нашу думку, можна вирішити через обов'язковість введення тримовних

анотацій або ж виданням збірників наукових досліджень на декількох мовах. Важливим питанням у долученні України до Болонського процесу є також узгодження системи наукових ступенів, тобто перехід від дворівневості, яка існує в Україні (кандидат наук – доктор наук) до однорівневості (доктор наук). Аби вирішити цю проблему, слід детально вивчити досвід зарубіжних країн. Так, наприклад, у Польщі, ввівши загальний ступінь доктора наук, додатково ввели на території Польщі вищий ступінь «доктора габітуваного» як альтернативу колишньому доктору наук. На належний рівень потрібно поставити питання «регіональної науки», яка на сьогодні через національну ментальність, що спрямована на подолання насадженого їй комплексу меншовартості, має всі підстави стати визначальним аспектом у формуванні національної наукової стратегії. Особливу увагу слід звернути на «молоді» наукові та освітянські центри, створені в період незалежності України та, відкинувши певний науковий снобізм та консерватизм, виявляють активність та мобільність при вирішенні тих чи інших наукових питань. Саме в цих наукових школах, швидше за все, виникнуть світові центри науки на кшталт Гарварда, Кембриджа, Оксфорда тощо. Однією з найважливіших проблем, яка заважатиме формуванню вітчизняної науки після повного входження у Болонський процес, на нашу думку, є відсутність банку інтелектуального капіталу, через що в Україні йде вимивання наукового потенціалу, процесу «витоку мізків» тощо. Перспективним тут видається формування національного банку інтелектуального капіталу та запровадження державної трансферної політики, яка активно використовується на сьогодні в спортивному світі. За перехід науковця у зарубіжні країни повинна бути встановлена «трансферна ціна» відповідно до його наукового рівня [2].

Одинадцятьте, – доступність юридичної освіти ускладнюється через відсутність належної базової правової підготовки в системі загальної освіти, або неналежне викладання предметів, які б формували основи правових знань, що дозволяли б випускникам загальноосвітніх закладів оглядово орієнтуватися у правовій дійсності.

Дванадцятьте, – через відсутність вступних випробувань з правознавства і можливість подавати під час вступної кампанії документи у декілька навчальних закладів одночасно, ми втрачаємо можливість отримати вступника, який би глибоко особисто усвідомлював суспільну значущість, гуманістичну спрямованість діяльності фахівця-правника.

Тринадцятьте, – матеріальне та кадрове забезпечення вищої юридичної освіти в Україні відрізняється переважно залежно від форми власності навчального закладу. Проте така різниця є лише у джерелах фінансування, але не завжди позначається на якості освітянських послуг. В окремих державних ВНЗ юридичні навчально-наукові підрозділи (факультети, інститути тощо) виконують роль фінансового донора для виживання ВНЗ загалом, що негативно позначається на рівні фінансування таких підрозділів.

Необхідним є створення ефективної системи забезпечення вищих навчальних закладів фінансовими ресурсами для видання наукової літератури, навчальних та навчально-методичних матеріалів, що потрібні для якісного викладання юридичних дисциплін та вивчення права.

Майже всі вищі навчальні заклади не мають достатньої кількості місць в гуртожитках для проживання студентів, які приїхали на навчання з інших місцевостей. Більшість із цих закладів не пристосовані для навчання людей із особливими потребами. Навчання цих осіб, що відбувається переважно дистанційно, не забезпечується ресурсами закладів.

Чотирнадцятьте, – загальні стандарти юридичних професій, які сформовано у світі і, частково в Україні (правила поведінки, етики суддів, прокурорів, адвокатів, юристів-держслужбовців). Стандарти «бакалавр права» та «магістр права», які з урахуванням міжгалузевого значення підготовки фахівців-юристів, мають затверджуватися Кабінетом Міністрів України, повинні враховувати особливості і специфіку професійних стандартів, оскільки кожна правова система запроваджує такі стандарти крізь призму власної історії держави та права. До цього часу такі стандарти не розроблено і не затверджено.

П'ятнадцятьте, – навчальний процес вищої юридичної освіти в Україні переобтяжений нормативно-теоретичним навчанням, а тому не повною мірою сприяє підготовці орієнтованих на практику фахівців, не стимулює індивідуальної навчальної активності студентів. Викладання юридичних дисциплін переважно ґрунтується лише на позитивістських засадах, наслідком чого є не глибоке пізнання сутності права, змісту правовідносин і відповідних галузей права, а заучування положень галузевого законодавства. Це призводить до нездатності випускників вищих навчальних закладів, фахівців-юристів до професійної адаптації в умовах сучасної національної правової системи. Навчальні плани є негнучкими і лише побіжно враховують ті сфери діяльності юриста, що пов'язані не лише із застосуванням норм права, але є важливою прагматичною складовою повсякденної активності фахівця (ділову комунікацію, тактику дій, конструктивний аналіз та моделювання ситуацій тощо). Студенти перевантажені вивченням дисциплін, які не мають змістовного юридичного сенсу. Водночас не викладаються курси, що спрямовані на оволодіння ними практичних навичок професії юриста. Якість знань та практичних навичок випускників ВНЗ не відповідає вимогам практики. Не набуло належного значення, хоча і поширюється у ВНЗ, клінічне навчання, що має самостійну нормативно-правову регламентацію. Розрив між вимогами практики та дійсним рівнем підготовки випускників спостерігається також у недостатньому оволодінні юридичною технікою, технікою аргументації; в нездатності вирішувати окремі юридичні проблеми, казуси, знаходити альтернативні рішення тощо.

Шістнадцятьте, – сфера доступу до вищої юридичної освіти має бути удосконалена шляхом розширення обсягу та поглиблення змісту системи викладання правових знань у середній школі,

залучення до розробки програм та методик викладання шкільних правничих дисциплін («Основи правознавства» або «Основи Конституції України», або «Основи українського права», або «Права людини» чи інший правничий предмет, що ґрунтується на поєднанні зазначених предметів) науково-педагогічних працівників вищої школи. Саме домінанта прав і свобод людини як загальнолюдських цінностей у системі загальних знань може сприяти формуванню та розвитку правової культури, загальної поваги до людини, підвищенню духовності та моральності суспільства. Зазначений напрям має бути запроваджений у державні стандарти загальної освіти.

Сімнадцяте, – у навчальний процес здобуття вищої юридичної освіти необхідно запроваджувати форми, методи навчальних занять: розгляд реальних випадків правозастосування, проведення студентських дебатів, активного поширення імітаційних судових засідань та юридичних процедур регулятивного спрямування (отримання дозволів, реєстрація нерухомості, компаній, акцій тощо), участь у законопроектній роботі, проведення щорічних олімпіад з судівництва, консультування (інтерв'ювання) із запрошенням у ролі арбітрів юристів-практиків, використання бінарних лекцій за участю викладача та юриста-практика. Варто розробити комплекси навчальних курсів, що охоплюватимуть практику виконання юридичних документів («юридичне письмо»), тактику та стратегію прийняття правових рішень, розробку та написання юридичних документів, елементи юридичної психології, етику та діяльність з представництва інтересів громадян та юридичних осіб у судах, державних органах, органах місцевого самоврядування, риторику та судове мовлення. Необхідно збільшити обсяг практичної підготовки в магістратурі. Зокрема шляхом запровадження окремих курсів із ведення переговорів, медіації та договірної роботи, складання юридичних документів підвищеної складності (наприклад, касаційних скарг, меморандумів, матеріалів юридичної оцінки (due diligence), юридичних висновків, технік та

методик юридичного аудиту тощо), тактики ведення справ у судах вищих інстанцій, міжнародному комерційному арбітражі, юридичної конфліктології та юридичної техніки, а також курсів державного управління, менеджменту в галузі психології управління. Під час викладання зазначених курсів має віддаватися перевага практичним заняттям та рольовим іграм [3].

Система вищої юридичної освіти в Україні сьогодні складна і взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. У цих умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинно істотно і динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і просвітницька місія. Основними принципами універсальності вищої юридичної освіти має бути сприяння становленню культури згоди і миру в суспільстві; доступ до вищої юридичної освіти всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності впродовж всього життя; призначення вищої юридичної освіти в тому, щоб надавати не тільки фундаментальні і професійні знання, але перш за все виховувати законопокірного громадянина демократичної держави; вища юридична освіта повинна використовувати різні форми роботи для того, щоб задовольняти правові потреби громадян [4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Куляба М. Сучасні проблеми юридичної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://panorama-mukachevo.com/2012/10/12/31785/>.
2. Стефанчук Р. Три проблеми університетської підготовки юриста «Від правознавців («кресвордистів») до правознавців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/article/1372/>.
3. Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3358#11/> - 2009/.
4. Юридична освіта в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law-edu.dp.ua/yurydychna-osvita-v-ukrajini.html>